

Les activitats turístiques de nova creació: una estratègia de reconversió econòmica i ambiental per a zones en decadència. L'exemple del turisme de patrimoni miner a Cardona (Bages)

Joan Carles Llurdés Coit

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Resum

El turisme alternatiu, i més concretament l'anomenat turisme de patrimoni minero-industrial, es contempla com una estratègia de reconversió econòmica, ambiental i paisatgística per determinades àrees que experimenten greus processos de crisi socio-econòmica, a conseqüència de la desaparició o reconversió de les activitats econòmiques tradicionals. Aquest procés s'exemplifica amb el cas del municipi de Cardona (Bages), que està fent un esforç en aquesta direcció, un cop la seva explotació minera ha finalitzat (1990), i després d'haver estat el principal sector econòmic.

Resumen. *Las actividades turísticas de nueva creación: una estrategia de reconversión económica y ambiental para zonas en decadencia. El ejemplo del turismo de patrimonio minero en Cardona (Bages)*

El turismo alternativo, y más concretamente el llamado turismo de patrimonio minero-industrial, se contempla como una estrategia de reconversión económica, ambiental y paisajística para determinadas áreas que experimentan graves procesos de crisis socio-económica, a consecuencia de la desaparición o reconversión de las actividades económicas tradicionales. Este proceso es ejemplificado en el caso del municipio de Cardona (Bages), que está haciendo un esfuerzo en esta dirección, una vez su explotación minera ha finalizado (1990), y después de haber sido el principal sector económico.

Résumé. *Les activités touristiques de nouvelle création: une stratégie pour la reconversion économique et environnementale de régions en décadence. Tourisme et revalorisation du patrimoine à Cardona (Bages)*

Le tourisme alternatif, et plus concrètement, le dénommé tourisme du patrimoine minier-industriel, est contemplé comme une stratégie de reconversion économique, environnementale et paysagistique pour certaines aires qui expérimentent des processus graves de crise socio-économique, conséquence de la disparition ou reconversion des activités économiques traditionnelles. Ce processus s'examine dans le cas de la municipalité de Cardona (Bages), qui fait un effort dans cette direction, après la disparition de ses exploitations minières, principal secteur économique jusqu'en 1990, date où elles ont fermé.

Abstract. *Newly created tourist activities: a strategy for economic and environmental reconversion in decadent areas. The case of heritage tourism in Cardona (Bages)*

Alternative forms of tourism and, more specifically, Heritage Industrial Tourism are examined as a strategy for economic, environmental and scenic reconversion in areas which are suffering the effects of a profound socio-economic crisis, as a result of the disappearance or restructuring of traditional economic activities. This process is examined in the case study of Cardona (Bages region), where attempts are being made to counteract the consequences of the abandon of mineral extraction (1990), formerly the principal productive sector of the economy.

Sumari

Introducció	Cardona: un exemple del canvi en la concepció de la natura i de noves estratègies de reactivació
Perspectiva teòrica: el fordisme i el postfordisme	Reflexions finals
El paper dels recursos naturals i del medi ambient en el fordisme i el postfordisme	Bibliografia
El paper d'un turisme alternatiu en els processos de reactivació socio-econòmica	

Introducció

Els processos de reestructuració productiva que actualment tenen lloc en diferents àmbits espacials constitueixen, amb tota seguretat, la temàtica d'estudi més important de la geografia econòmica i regional d'avui dia. Malgrat això, les diferents contribucions realitzades en aquest camp de recerca han prestat poca atenció al paper que hi tenen el medi ambient i els recursos naturals i, en canvi, s'han centrat en altres aspectes, com per exemple les conseqüències derivades d'aquesta reestructuració en espais industrials, així com també l'aparició de nous espais productius lligats al desenvolupament de noves tecnologies. Així doncs, la revalorització de les regions industrials en crisi passa per un canvi radical de les seves activitats productives, i pel trànsit progressiu d'una economia industrial a una altra de serveis. D'aquesta manera, una de les estratègies que en els darrers anys ha estat més considerada pels agents locals de cara a una reactivació és l'aprofitament dels recursos naturals i del paisatge on es localitzen per a finalitats lúdiques i turístiques. Això representa també un canvi en la concepció que hom té del medi ambient sota diferents models de desenvolupament capitalista: el fordisme i el postfordisme. Aquestes aproximacions teòriques es reflecteixen en el cas objecte d'estudi d'aquest article: Cardona i la reconversió de les seves antigues instal·lacions mineres (i del seu entorn) en una zona d'atracció de visitants (un probable exemple d'espai postfordista lúdico-turístic).

Perspectiva teòrica. El fordisme i el postfordisme

Fordisme i postfordisme són els conceptes que actualment tenen una acceptació més general entre els cercles acadèmics de molt diversa procedència, a l'hora d'analitzar les transformacions que des dels anys setanta, tenen lloc en les economies capitalistes. Aquests dos conceptes fan referència a models de creixement econòmic i de regulació social diferents dins l'àmbit global de desenvolupament capitalista. S'entén per desenvolupament capitalista una successió de conjunts de forces productives i de relacions socials que tenen el seu reflex tant en l'organització de l'espai, com en l'economia i la societat en general. En termes més específics, es podria definir com un seguit de règims de producció i regulació que es veuen modificats periòdicament, i que posen en pràctica diverses estratègies per aconseguir l'acumulació i revalorització del capital i, a la vegada, són sostinguts per uns marcs polítics, institucionals i ideològics que garanteixen la seva continuïtat (Scott 1988; Moulaert i Swyngedown, 1989). Segons aquesta idea de canvi i dinamisme, molts autors estan d'acord a afirmar que avui dia som testimonis de la transició d'un model de producció i de regulació capitalistes —anomenat fordista— a un altre que ha rebut el qualificatiu de postfordista (per exemple, Aglietta, 1979; Boyer, 1986; Dunford, 1988 i 1990; Jessop, 1990; Lipietz, 1982 i 1992; Piore i Sabel, 1987, i Sayer, 1989). A grans trets, el primer dels dos models va començar a consolidar-se després de la II Guerra Mundial i es va fonamentar, entre altres elements, en un sistema productiu de béns de consum de caire estandarditzat i massiu, una organització rígida i *taylorista* del treball, un estat del benestar que garantia a totes les capes de la població un accés al consum (també de «masses») i una disponibilitat il·limitada, i a preus molt barats, dels recursos naturals, les primeres matèries i les fonts energètiques. Per contra, un model postfordista segueix, en principi, una evolució cap a una flexibilització de la producció, tant a nivell dels processos manufacturadors com dels mercats laborals implicats, un replantejament d'aquest benestar estatal, i un canvi substancial en els hàbits de consum i en la concepció envers la natura i les qüestions mediambientals.

Les conseqüències d'aquesta situació de crisi i reestructuració presenten una multiplicitat de dimensions —econòmica, política, social, cultural, ecològica, etc.—, i es poden esmentar, per exemple: els fenòmens de desindustrialització i descentralització de la producció, el declivi de les tradicionals àrees industrials, la desaparició de l'antiga estructura productiva centre-perifèria, un augment del pes del sector serveis dins les economies nacionals, el desprestigi de les polítiques de caire socialdemòcrata i progressista, una gran inestabilitat socio-política arran dels atacs governamentals a aquest estat del benestar, l'accentuació de la polarització social i un perillós deteriorament del medi ambient fins a uns límits insospitats.

La importància de totes aquestes transformacions ha afavorit el que existeixin avui dia tres grans línies d'investigació dins l'àmbit geogràfic. La primera estudia les conseqüències de la reestructuració en aquells espais regionals amb un predomini històric de l'activitat industrial; la segona se centra en els nous

espais de producció que sorgeixen, associats a la implementació de les noves tecnologies, als canvis en l'organització de la producció i dels mercats laborals; per últim, la tercera línia investiga els canvis que s'estan produint a nivell dels valors socials, els hàbits de consum i els estils de vida, així com també sobre les consideracions filosòfiques i epistemològiques en els camps de la ciència, les ideologies, l'art, la cultura i el pensament en general (el que es coneix com postmodernisme, en oposició al modernisme). En canvi, però, tot just comença a investigar-se el paper que hi tenen tant la natura i els seus recursos naturals, com el medi ambient i el turisme que s'hi pot relacionar, unes variables d'una creixent magnitud en aquests fenòmens de canvi sòcio-econòmic i espacial. Les raons d'aquesta absència són difícils d'entendre si es té en compte que moltes de les actuals i anomenades «crisis ecològiques» tenen el seu origen en el binomi «producció en massa-consum massiu», típic del fordisme. De fet, la qüestió de la «natura» ha ocupat des de sempre una posició marginal en tota la recerca i literatura geogràfiques, si es compara amb la variable d'estudi per excel·lència: «l'espai» (Fitzsimmons, 1989, a i b). D'aquesta manera, el deteriorament mediambiental de moltes zones industrials en declivi representa un greu obstacle per a la revitalització d'aquests espais, que sovint passa per un canvi en les seves activitats productives (per exemple, la pràctica de noves formes de turisme i lleure, fins ara ignorades, i la recuperació dels paisatges i els entorns locals).

Arran de l'enfonsament que sembla estar experimentant l'estat i la societat fordistes i, per tant, el fracàs de les tradicionals polítiques de desenvolupament regional (testimoniades per un creixement sense precedents de les desigualtats territorials i de la marginació d'àrees rurals i perifèriques), totes les comunitats locals afectades per aquest procés de reestructuració estan obligades a afrontar greus problemes econòmics, demogràfics i socials, mentre intenten ajustar-se a la reconversió o desaparició de les seves bases productives tradicionals. Ara bé, en aquest context de canvi, una nova i previsible organització sòcio-econòmica de caire postfordista pot afavorir la recuperació, atès que l'escala local (recolzada en una de caire supranacional o euro-comunitària) podria esdevenir el referent més idoni per a la gestió territorial i la resolució d'aquestes desigualtats, per sobre de les escales regional i nacional. S'endegaria així una decidida competència entre les comunitats per tal d'atreure noves activitats econòmiques, revaloritzar els seus espais i recursos locals en decadència, i aprofitar al màxim les potencialitats i especificitats de cada indret. Com afirmen diversos autors (Hamel i Klein, 1991; Gagnon i Klein, 1992), ha arribat el moment de plantejar-se el canvi del concepte «regió-recursos (com a simple suport de l'activitat econòmica) al de «regió-medi de vida» (que deixi enrere el criteri de l'estricta racionalitat econòmica i reflexioni també sobre una gestió més eficaç i més benigna de la natura). Només des d'una perspectiva postfordista és possible concebre que es puguin considerar com a potencialment atractius uns espais que, fins no fa gaire, havien restat exclosos dels circuits turístics perquè estaven destinats a unes activitats industrials i mineres fortament degradadores del paisatge (de fet, una de les característiques més reconegudes

del postmodernisme és l'heterogeneïtat de les seves manifestacions i experiències).

És en aquesta direcció que es mou la localitat catalana de Cardona (comarca del Bages) que, després de sis dècades d'haver estat monopolitzada per la mineria, ha vist com ha hagut de replantejar-se el futur com a conseqüència del tancament de la seva explotació minera l'any 1990, i la desaparició de la seva activitat productiva més important. Així doncs, el projecte de reconvertir les instal·lacions mineres abandonades i de tota l'àrea adjacent (en l'actualitat força degradada) en un nou espai orientat a l'atracció d'uns visitants que busquen unes noves modalitats de turisme i lleure és un exemple de dos aspectes: primer, com es modifica la visió que hom té dels recursos naturals i el medi ambient durant la transició d'un model fordista al postfordista, i segon, com una comunitat local immersa en una profunda etapa de crisi intenta fer-hi front amb unes estratègies de desenvolupament poc explorades i, fins a un cert punt, inversemblants (com ho pot ser aquesta mena de promoció turística «minero-industrial»). De fet, les úniques experiències d'aquest tipus que estan en funcionament en l'actualitat a l'Estat espanyol són el parc miner de Riotinto (Huelva) (Bastart, 1992; Escalera et al., 1992; Molero, 1993) i el museu de la mineria i de la indústria a El Entrego (Astúries) (González, 1994). Una altra experiència —dins l'àmbit català, i més concretament a la comarca del Berguedà—, però que encara està en fase de projecte, és el futur museu de la mineria de carbó a Sant Corneli (Cercs) (Puntas, 1994; Serra, 1992 i 1993).

El paper dels recursos naturals i del medi ambient en el fordisme i el postfordisme

Caldria, tot seguit, aprofundir en aquesta relació que s'ha insinuat entre el canvi de mentalitat i posició de la societat en general —i d'una comunitat local en particular— davant la problemàtica dels recursos naturals i del medi ambient, i el projecte de reconversió d'una antiga zona minera a un futur espai d'esbarjo i aprofitament turístic. El primer pas és la caracterització del paper que tenen aquests recursos en tots dos models de desenvolupament capitalista.

La natura i el fordisme

La relació entre el fordisme i la natura és simple i fàcil d'entendre: els recursos naturals són considerats únicament com uns inputs físics al sistema productiu, i la natura, l'espai i el paisatge uns mers receptacles on abocar els residus generats en els processos de producció i de consum. Es tracta, doncs, d'una concepció del tot clarament productivista i economicista. I tot i que aquest és un tret compartit pels anteriors models de sistemes capitalistes, la peculiaritat del capitalisme fordista ha estat l'enorme ús (i abús) que ha tingut lloc de la natura. D'aquesta manera, el fordisme va basar el seu èxit i consolidació en la creença d'una disponibilitat sense límits, d'energia i recursos (a preus molt reduïts), així com també en la tinença d'unes idees excessivament optimistes

sobre la capacitat del medi ambient per proporcionar més recursos i assimilar els residus. El pilar que fonamentà aquesta visió era que les forces del mercat eren les úniques que podien regular per si mateixes, i correctament, totes les etapes de la producció: l'extracció, la transformació, l'elaboració i el consum. Aquesta idea no expressava més que la glorificació del mercat com un bon mecanisme d'assignació racional d'uns recursos (per altra banda, escassos) i, per contra, els problemes ecològics sorgien de l'absència, justament, d'aquesta racionalitat mercantil (Wats, 1989).

La relació que s'establia entre la societat i la natura sota el paraigua del fordisme responia, per tant, a una posició depredadora, en tant que legitimava la dominació d'aquesta natura per l'ésser humà, i feia veure el seu model de desenvolupament capitalista com un inevitable efecte de les lleis naturals (és el que O'Riordan —1989— ha anomenat *nature-as-usufructe*). En virtut d'aquesta màxima, qualsevol postura contrària era refusada d'immediat per ser «antinatural». Aquesta relació de domini s'exercia a través del valor de canvi i la natura era incorporada al procés de producció i revalorització del capital. El seu usdefruit esdevenia una justificació i excusa per a una explotació constant i sense cap tipus de miraments, respecte als impactes ambientals que se'n derivaven i a les conseqüències que podia comportar l'exhauribilitat dels recursos naturals (sobretot per a les generacions futures, que no han intervingut en els processos productius del present) (Simon, 1986).

Aquesta apropiació destructiva de la natura no ha tingut lloc, però, d'una forma capritxosa i espontània. Més aviat al contrari, ja que sota el model fordista, la gestió «racional» era la columna vertebral de les seves polítiques relatives al medi ambient. Aquesta gestió determinava que els recursos naturals havien de ser privatitzats i transformats en articles de consum, i intercanviats i comercialitzats als mercats per tal d'obtenir les seves prestacions més òptimes. Per contra, les dimensions no econòmiques dels recursos (com les estètiques, històriques, culturals, recreacionals, etc.) eren del tot ignorades o, en el millor dels casos, tingudes en compte per tenir un suposat valor econòmic. Per tant, absolutament tot era valorat en costos monetaris, en beneficis i pèrdues (Emel, 1991; Wilson, 1991). El cas més significatiu d'aquesta actitud instrumentalista el constituïa el camp dels recursos exhauribles, en el sentit que el seu esgotament planificat (o sigui, el càlcul d'una data òptima d'exhauriment de les reserves en funció dels costos i beneficis previstos) s'adequava als objectius d'aquesta gestió. A més a més, des de la perspectiva del cas d'estudi d'aquest article, això és prou il·lustratiu. En tractar-se d'una activitat minera, en tots els càlculs realitzats no es van tenir en compte ni l'impacte que comportaria el tancament de l'explotació pels treballadors i la comunitat local que en depenia, ni tampoc l'efecte perniciosos que aquest tipus d'activitat tindria sobre el medi ambient. Aquest darrer seria un exemple del que els economistes anomenen «deseconomia externa» o «externalitat negativa» (és a dir, aquells perjudicis que no poden ser avaluats pels mercats), que en el cas de Cardona s'ha traduït en la generació de residus miners i la seva acumulació en runams (veritables muntanyes artificials) amb un fort impacte visual i paisatgístic en l'entorn.

La natura i el postfordisme

Es podria parlar, però, d'una relació més benigna respecte a la natura en un règim postfordista? Possiblement la resposta seria positiva si es prenen en consideració determinades tendències, algunes certament verificades i d'altres que ratllen encara el camp de la suposició. Primer, les noves tecnologies són més respectuoses des del punt de vista mediambiental que les seves antecessores, atès que les fonts més greus de pol·lució se situen als nivells base d'activitat (l'extracció, elaboració i transformació de les primeres matèries). Cada vegada més, es tendeix a l'ús d'una tecnologia menys contaminant, i a un progressiu avanç del consum cap als sectors terciari i quaternari, que necessiten uns volums menors d'energia i recursos, alhora que es preconitza una eficàcia més gran en aquest ús.

En segon lloc, alguns autors (Paehlke, 1989; Young, 1990) parlen del declivi de la tradicional societat industrial i destructiva i d'una evolució cap a un altre tipus de societat més «conservadora», en el sentit ecològic del terme. Aquesta opinió es pot relacionar amb uns altres arguments (Campbell, 1987; Albertsen, 1988), amb relació a un canvi manifest sobre els hàbits, valors i gustos del consumidor (al contrari de l'anterior consum de «masses» fordista), fet que afavoreix en principi el manteniment i potenciament d'uns alts nivells de qualitat ambiental. Apareix una competència consumista per una sèrie de béns i d'experiències que no poden ser reproduïts a nivells «massius», i també uns models de consum selectius en funció de variables com ara el poder adquisitiu, els interessos culturals, la formació socio-professional, etc. Per esmentar uns casos, la proliferació d'àrees residencials en espais que gaudeixen d'elevats estàndards naturals i paisatgístics, i la pràctica d'esports com el golf i els de muntanya, associats a la bellesa estètica del paisatge (encara que aquests dos exemples fan una valoració diferent d'aquesta bellesa natural), són mostres de les noves preferències per consumir uns altres tipus de béns, anomenats per alguns «posicionals» o de «capital cultural» (Hirsch, 1976; Bourdieu, 1984). Es tracta de béns susceptibles de veure devaluada la seva elevada qualitat, si hi ha un excessiu nivell de consum o demanda (un espai natural amb un alt interès paisatgístic perdrà part del seu atractiu si rep un gran nombre de visitants que, a la llarga, acabarà per degradar l'entorn). Com a resultat, la natura i el medi ambient són transformats, finalment, en articles de consum, comprats i venuts als mercats com qualsevol altra mercaderia; una mostra del fet que el capitalisme ha començat a explotar unes noves dimensions de la natura.

En tercer lloc, i per últim, cal pensar que molts dels «nous espais postfordistes de producció», com ara els parcs tecnològics, tendeixen a localitzar-se en àrees força destacades per la presència d'elements naturals i d'estètica paisatgística, i a la vegada eviten els vells i degradats espais de producció fordistes (Lipietz, 1992).

En conclusió, aquesta visió que s'ha descrit resulta ser totalment oposada a aquella esmentada anteriorment de *nature-as-usufruct* i, en canvi, es correspon amb una altra que seria la de *nature-as-nurture*. La preocupació primordial con-

tinua sent obtenir uns beneficis i rendibilitzar el capital (fita inherent al sistema de desenvolupament capitalista), però s'intenta que ara s'aconsegueixi per unes altres vies més respectuoses amb el medi ambient, i no fer perillar la reproducció d'aquest capital fent desaparèixer les bases naturals de producció.

El paper d'un turisme alternatiu en els processos de reactivació socio-econòmica

Aquestes consideracions són essencials per entendre l'exemple de Cardona, a causa de l'especificitat del seu paisatge en crisi. Les diverses alternatives de reactivació econòmica que es proposaren una vegada la finalització dels treballs miners va ser un fet es van basar en un intent per atreure noves activitats econòmiques (construcció d'un polígon industrial, millora de les comunicacions locals, etc), però també en una certa economia de serveis, un tant vaga i indeterminada, i que inclou les activitats de lleure i turístiques. Això representa un intent per superar un declivi socio-econòmic a través d'un canvi radical en direcció a una especialització econòmica local, que es beneficiï d'uns avantatges basats en el seu passat cultural, social i natural (en les seves potencialitats endògenes) (Zeppel i Hall, 1991). Aquest tipus d'alternatives turístiques (i Cardona en pot ser un bon model) porten sovint el distintiu de «postfordistes» (per exemple, la provisió d'uns serveis i unes activitats especialitzats i orientats a uns grups molt concrets de consumidors) i reflecteixen la recerca d'una nova competitivitat de caire econòmic, cultural i mediambiental. La pràctica d'aquesta modalitat de turisme és també una mostra de com una àrea en període de desindustrialització intenta redefinir la seva imatge i crear unes formes d'identitat diferents, d'importància capital en la regeneració del teixit productiu. La necessitat que té una àrea de distingir-se d'unes altres que estiguin experimentant processos de crisi similars i uniformes induïx a la creació d'unes imatges revitalitzades per poder competir en aquesta esfera dels serveis turístics (Watson, 1991; Gold i Ward, 1994).

Tenim present aquí el lligam més visible entre fordisme, postfordisme, natura i turisme, en el sentit que els resultats dels models fordista i postfordista envers el medi ambient, són clarament distingibles en l'espai: una oposició de paisatges i de la seva valoració, que esdevenen unes variables clau d'atracció turística i, en general, de potenciament econòmic local. D'una banda, els paisatges decadents i contaminats amb uns greus impactes de tota mena i, de l'altra, uns paisatges que, a més de ser valorats per les característiques intrínseques de l'entorn, ho són també en funció d'elements històrics, culturals, recreacionals, etc. En l'àmbit turístic, aquesta oposició es reflecteix en dos tipus de destinacions. Unes destinacions que actualment es troben força degradades a conseqüència d'una afluència massiva de visitants, sense gaires miraments respecte als impactes que la seva estada i comportament provoquen en l'entorn (per exemple, el turisme massiu «fordista» de molts indrets mediterranis o de les zones muntanyenques amb la proliferació de les estacions d'esquí). I unes altres destinacions que als darrers anys estan agafant gran volada, on els visi-

tants sí que mostren una conscienciació sobre aquests possibles impactes, alhora que són atrets per uns atractius que no es redueixen simplement a la presència de platges, sol, neu, llocs de diversió, etc. (el tan anomenat «turisme alternatiu», amb pràctiques com el turisme verd, el d'aventura, el cultural, l'agro-turisme, etc., però sense que siguin molt clares les principals diferències entre algunes d'aquestes modalitats alternatives). Per tant, l'aparició d'unes noves formes turístiques posa de manifest la variabilitat del mateix fenomen turístic. A la platja i la muntanya, s'afegeix un turisme que implica un gran canvi, ja que renuncia als trets de la massificació, l'estandardització i l'homogeneïtzació i, en canvi, aposta per la qualitat, l'especificitat i la distinció.

Com en el model turístic fordista, continua present la variable de la mercantilització, ara però, d'unes noves aspiracions d'evasió, canvi i ruptura respecte a les formes anteriors de turisme. A més, l'interès no només està monopolitzat pels beneficis econòmics, sinó també per una recerca de la preservació de la identitat cultural i dels recursos locals (que eviti un excessiu ús turístic), una revalorització dels aspectes no materials de la vida humana i del que pot evocar un paisatge determinat (Mitchell i Murphy, 1991). Així doncs, el plaer de fer turisme és obtingut cada cop més a través d'unes altres vies fins a l'actualitat diferents, oblidades o menyspreades, com són a través d'aquests elements culturals (Lash, 1990), considerant l'aspecte cultural en un sentit molt ampli. Només així hom podrà entendre el veritable significat de determinades expressions relatives als fenòmens de declivi econòmic, reestructuració i canvi radical de la base productiva local, i que el fa veure amb uns altres ulls: *anything goes* (Saurí i Llordés, 1993), «l'estètica de la desindustrialització» (Arrufat et al., 1988), o *the ugly is beautiful* (R. Venturi, citat a Albertsen, 1988).

El turisme basat en el patrimoni cultural. Un exemple de turisme alternatiu

El tipus d'activitat turística que s'acaba de descriure breument, postfordista i alternatiu, inclou també determinades experiències que es coneixen amb el nom de «turisme de patrimoni cultural o històric» (adaptat o traduït del concepte anglès *Heritage Tourism*). El concepte de patrimoni significa tot allò que és deixat en herència, totes aquelles coses de valor (materials i immaterials) que una generació passada ha preservat per a una generació present, i que demostra tenir el desig de conservar-les per al futur. Per tant, sota aquesta expressió hi ha molts elements d'índole diversa i que poden ser objecte d'una promoció turística: els paisatges, la història local, l'artesanía, els edificis de tota mena, les tradicions culturals i folklòriques, les manifestacions artístiques, etc.

Tot i que aquesta expressió ha estat molt utilitzada a partir dels anys vuitanta, sobretot al Regne Unit (d'on va sorgir), encara no gaudeix d'una definició clara i rotunda sobre què és i què pot ser-hi inclòs. De fet, diversos autors especialitzats en aquest tema (Falk, 1989; Hewison, 1987 i 1989; Laenen, 1989; i Prentice, 1993, entre d'altres), afirmen que amb aquesta etiqueta són agrupades una gran diversitat d'activitats molt heterogènies que, a priori, l'únic nexa que les lliga és la seva orientació turística. En cap moment no es deixa ben clar

quin tipus d'atraccions hi han de figurar i quines altres han de restar fora d'aquest camp. Tot indica que s'ha de considerar com un seguit de mercats difusos i solapats, en els quals els potencials consumidors busquen un benefici a través del gaudiment que proporciona una atracció de tipus patrimonial, i els seus promotors, la mercantilització i comercialització d'uns productes que atreuen uns visitants. Sigui el que sigui però, hi ha pocs dubtes sobre el fet que aquest nou turisme ha entrat de ple dins el circuit de circulació de capital, perquè en determinades ocasions pot donar tants beneficis com qualsevol altra forma de turisme. El capital continua sent-hi present, però adopta ara unes altres formes, en aquest cas tan insospitades com algunes de les manifestacions d'aquest patrimoni. Hom pot afirmar que aquest concepte presenta un grau tan elevat de diversitat i manifestacions com necessitats de consumir patrimoni i cultura poden experimentar diversos col·lectius de turistes.

D'acord amb les aportacions de diferents investigadors (sobretot Hewison, 1989; Prentice, 1993) —i per tal d'oferir una classificació i delimitació de l'àmplia gamma de serveis i atraccions que hi són incloses— generalment són tres les classes de turisme patrimonial que hom distingeix: un de tipus «cultural» (amb connotacions religioses, artístiques, militars i arquitectòniques, i que comprèn catedrals, castells, barris antics, costums, tradicions culturals i folklòriques); un altre «natural» o «paisatgístic» (parcs naturals i zones del medi ambient protegides o d'accés restringit, i que permeten la pràctica d'activitats esportives que combinen l'aventura i el risc amb la contemplació del paisatge); i, finalment, el de caire «industrial» (que reuneix els trets turístics més atípics, si es considera la idea generalitzada que hom té sobre el que significa fer turisme). Aquest darrer és el més interessant des del punt de vista d'aquest article, atès que entre les atraccions que es poden visitar destaquen les antigues instal·lacions industrials i mineres, les colònies tèxtils, etc., i que en diverses fonts també són considerades com a pròpies del camp de l'arqueologia industrial (Cossons, 1975; Harris, 1989; Hudson, 1971 i 1976; Minchinton, 1984). Aquest grau tan divers de tipologies fa que la noció de turisme històric o de patrimoni com a activitat econòmica sigui rebutjada si es presenta com a simple (quant al nombre de modalitats), uniforme (pel que fa a la caracterització) i senzilla (si es vol elaborar una tipologia exacta i fidedigna).

A més a més, aquest fenomen tan heterogeni ha de ser interpretat com un reflex del que s'ha dit abans, sobre el fet que determinades manifestacions d'aquest patrimoni han esdevingut un producte més per ser comercialitzat i ofert a uns clients que busquen noves experiències de lleure i turisme (algunes altres de més difuses, com la visita a museus, catedrals i castells, ja gaudeixen d'un reconeixement popular des de fa força temps). A la vegada, deixa també de manifest l'existència, cada cop més arrelada, d'una més gran varietat d'elements turístics per una gamma similar de motivacions.

Això implica que no només cal tenir en compte aquells elements que, en principi, són els que gaudeixen de més atenció i reconeixement públics (els museus, els edificis religiosos, els castells, les galeries d'art, etc.). Hi ha un ampli ventall de possibilitats que no tenen perquè respondre a un únic criteri, sovint

associat a la qüestió de l'estètica i la bellesa. En aquest sentit, no existeix una Estètica en majúscula (Nogué, 1992) sinó que aquesta està en funció de variables, com ara la sensibilitat personal, el context històric i l'estrat sòcio-econòmic a què es pertany. Tot i així, i segurament com a conseqüència d'aquest sentit parcial de l'estètica, l'ésser humà ha afavorit sempre unes formes de patrimoni i marginat unes altres; per aquesta raó, les infraestructures associades a activitats productives embrutidores del paisatge no han tingut mai la mateixa consideració que moltes altres. És més, hom té molt arrelada la idea de visitar una catedral o un museu com una activitat cultural i turística lògica, però, en canvi, la proposta de visitar una antiga instal·lació minera (encara que rehabilitada) serà qualificada d'inversemblant. Les xemeneies d'algunes fàbriques poden ser objectes de valor estètic i històric, però no gaudeixen del mateix prestigi que les pintures d'una església o les vidrieries d'una catedral. És improbable que aquests antics edificis industrials arribin, algun dia, a tenir l'estima i reputació «romàniques» que té un museu o un castell (si més no, pel públic en general).

El paràgraf següent és un exemple de la crítica que rep, per part d'alguns autors (Hoyau, 1988), la inclusió de l'anomenada arqueologia o patrimoni industrial en aquest tipus de turisme (p. 29-30):

Once the notion of «heritage» has been cut free from its attachment to beauty, anything can be part of it, from miners' cottages or public washhouses to the halls of Versailles, so long as it historical evidence.

Cal pensar que el patrimoni i el paisatge que l'emmarca és el resultat de dos factors que es complementen. Per un costat, és la conseqüència d'un increment generalitzat del temps lliure disponible (i, per tant, de les activitats de lleure que es volen realitzar), fet que pot motivar la necessitat de buscar i conèixer noves formes de fer turisme, diferents de les actualment més practicades i típiques. Ha estat difosa una més gran varietat de gustos i interessos (entre els quals, una demanda per conèixer el nostre passat i les arrels culturals), i el turista desitja que se li ofereixin noves iniciatives, engrescadores i actives, que potenciïn la qualitat, la varietat i la distinció per sobre de la quantitat. Però per un altre costat, aquesta perspectiva amaga l'altra cara de la moneda, més amarga; el creixement d'aquest turisme basat en el patrimoni industrial també és el resultat evident del declivi que experimenten algunes determinades àrees (Hewison, 1987) que, arran de la seva crisi sòcio-econòmica, tenen la necessitat urgent de cercar qualsevol iniciativa de reactivació possible. De fet, sembla que hom pensi només a potenciar o «crear» una atracció turística d'aquest tipus com a darrera solució (i de vegades l'única possible).

Cardona: un exemple del canvi en la concepció de la natura i de noves estratègies de reactivació

D'acord amb el que s'ha exposat a les pàgines anteriors —amb relació al canvi de concepció dels recursos i el medi ambient en tots dos models de desenvol-

lupament capitalista, i al canvi d'orientació productiva cap al turisme— és prioritari veure si l'exemple de Cardona s'adequa a aquests paràmetres.

Va ser a principi de la dècada del 1930, quan començà la mineria subterrània de potassa en aquesta localitat (ja hi existia, però, una tradició minera des de segles enrera, basada en la comercialització de la sal extreta al seu jaciment salí). Quan això va succeir, Cardona tenia una població de 4.820 habitants (1930), i ràpidament l'activitat minera esdevingué el motor d'un creixement demogràfic i urbanístic de la vila, sense cap paral·lelisme amb el seu passat (malgrat la seva importància durant l'època medieval), de tal manera que l'any 1936, els efectius demogràfics sumaven 6.572 habitants (i l'any 1964, en plena època d'esplendor miner, la població va arribar a 8.342 habitants).

Ara bé, és lògic pensar que en un context històric com el de la segona meitat del segle XX (que no es caracteritzava pel seu respecte i conscienciació envers la natura), no hi haguessin gaires impediments ecològics i ambientals per a una activitat econòmica que, amb el pas del temps, havia arribat a esdevenir la més important de Cardona. En una etapa d'expansió, calia anteposar la seguretat laboral que proporcionava la mineria a aquestes consideracions ambientals que, d'altra banda, segurament no eren presents entre la població local. El fordisme, que estava representat per l'explotació del jaciment mineral, només es preocupava de fer augmentar l'elaboració de potassa, però oblidava totalment les externalitats que això generava —l'acumulació, també creixent, dels residus miners al costat mateix de la vila.

La situació, però, de crisi econòmica i d'obligada reestructuració que aquesta localitat viu actualment ha comportat que hi hagi ara una conscienciació més gran del legat que, en termes de canvi de paisatge, ha sofert el seu entorn. La desaparició de la seguretat laboral, juntament amb el notable deteriorament ambiental que hi ha tingut lloc, ha provocat que les consideracions ecològiques hagin passat a un primer pla, en especial si aquestes impliquen uns beneficis socials i econòmics, i ha servit també d'estratègia per a una reactivació urgent de la base productiva. Sembla com si hagués desaparegut aquella mena de bena que tapava els ulls i impedia veure i entendre les coses amb una altra perspectiva, totalment diferent al tradicional principi fordista de conceptualitzar la natura com a inerta, aliena i externa a les activitats i necessitats humanes. Així doncs, es manifesta la transformació del paper dels recursos naturals amb el pas d'un comportament economicista del paisatge a la planificació d'unes altres activitats, que emfasitzen les seves facetes lúdiques, estètiques i culturals.

Fins i tot es podria afirmar que la finalització actual dels treballs miners a Cardona (que va respondre a motius econòmics i tècnics, i no a un esgotament del mineral) és positiva des del punt de vista turístic. La vila es troba, ara, en condicions de treure un benefici d'una activitat turística que segurament no hagués funcionat 20 o 30 anys enrere, i que potser més endavant ja no fóra possible si el deteriorament de l'entorn local hagués arribat a una situació d'irreversibilitat. Cardona, en aquest sentit, encara és a temps de benefi-

ciar-se de l'herència ambiental i paisatgística que ha rebut del fordisme (aplicable a les expressions anteriorment esmentades de *the ugly is beautiful* o «l'estètica de la desindustrialització»).

L'exemple de Cardona. Combinació de turisme i natura

El projecte de promoció turística que s'ha previst per reactivar la situació econòmica de la vila inclou la visita a les seves antigues instal·lacions mineres i la possibilitat de gaudir d'un recorregut pel paisatge on s'emmarquen. Per tant, aquí ja hi és present el turisme de patrimoni en la seva faceta industrial. El projecte original és un intent de recuperar un paisatge —la vall salina (que de forma progressiva va caure en un lamentable estat de deixadesa i abandonament d'ençà de l'inici de la mineria) i, a la vegada, donar a conèixer un fenomen geològic quasi únic al món —la muntanya de sal (un aflorament superficial de capes de material salí). Certament, els historiadors afirmen que fins al segle XIX aquesta muntanya fou, juntament amb Montserrat, el patrimoni turístic més important de Catalunya, i són nombrosos els testimonis que van lloar la seva bellesa, tant exterior com interior (per exemple, el viatger francès del segle XIX Alexandre de Laborde, 1974).

El projecte de recuperació d'aquesta vall no només pretén actuar sobre la muntanya de sal (d'origen natural) sinó també sobre els altres elements que l'activitat minera ha afegit al paisatge original: les dues grans acumulacions de residus o runams —una de més antiga i de petites dimensions, i la segona, més moderna i molt més voluminosa. De fet, finalment el runam antic ha acabat per integrar-se a la muntanya, i això li ha permès restar, en part, protegida de la degradació que ha anat experimentant la resta de la vall al llarg de les sis dècades d'explotació minero-potàssica (foto 1 i figura 1).

A més de la possibilitat d'accedir a l'interior de la mina i de la mateixa muntanya de sal, i de visitar les instal·lacions de l'antiga companyia minera (un tret típic d'altres atraccions basades en el patrimoni miner), l'oferta turística preveu unes altres actuacions per desenvolupar en tot l'entorn de la vall (de caire estètic, simbòlic i cultural), una xarxa de camins, serveis al públic com un edifici-bar, un restaurant, etc. (Ajuntament de Cardona i Diputació de Barcelona, 1990). En definitiva, el projecte ha de comportar un profund canvi de mentalitat per a la població local, passar d'una economia minero-industrial i degradadora del paisatge, a un aprofitament lúdic, social i turístic de la vall salina, creada per la natura i modificada per l'ésser humà. És a dir, de deixar enrere aquella visió extractiva i economicista envers aquests recursos naturals (en aquest cas, la potassa i abans la sal) i adoptar una actitud d'ús racional i, alhora, de conservació (Llurdés, 1994).

Ara bé, en aquests pocs anys que han transcorregut des de la presentació del projecte original (1990) fins a l'actualitat, els resultats han estat escassos. Tot just, l'any 1994, s'ha obert al públic una part de les instal·lacions de superfície i han començat a arranjar-se els camins d'accés a la muntanya de sal, restant a l'espera de més estudis i del finançament necessari per poder completar la visi-

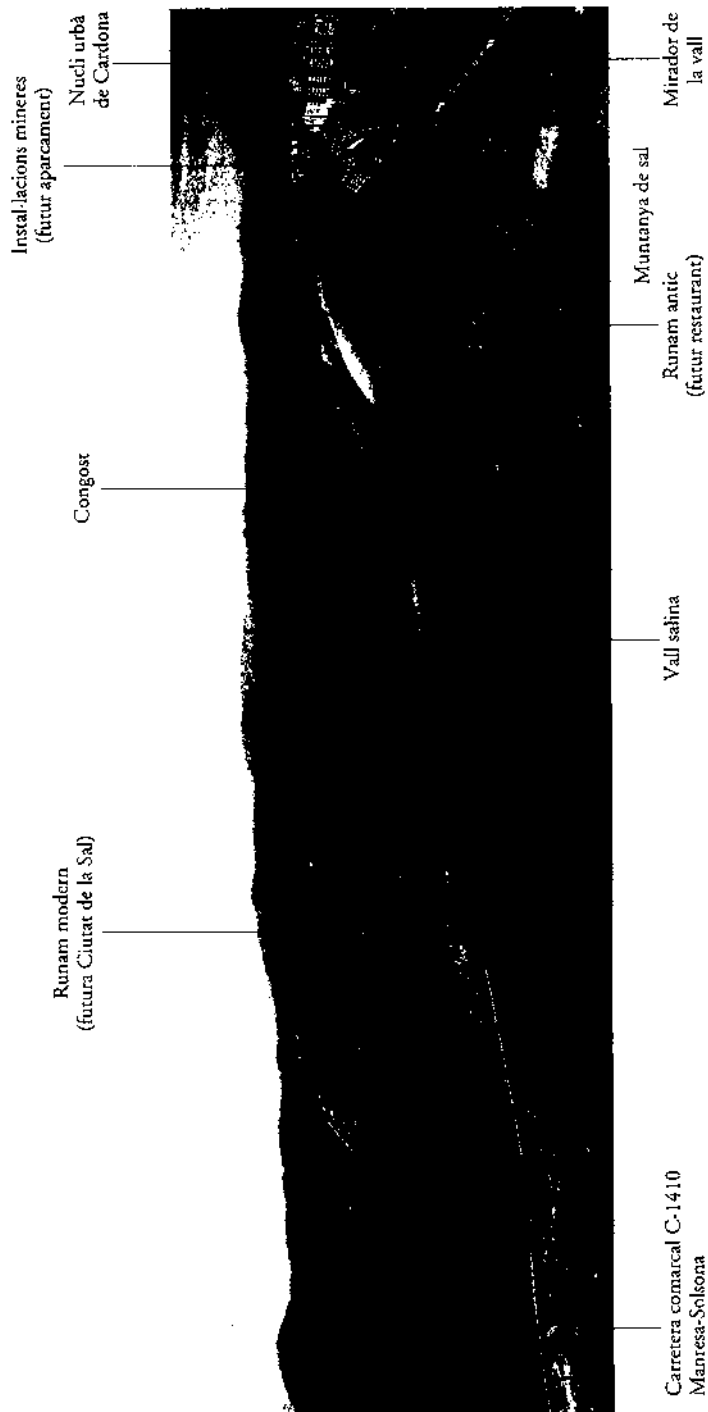

Foto 1. Panoràmica actual de la vall salina de Cardener, amb la localització d'algunes de les mesures proposades en el projecte original de promoció turística (foto: Joan Carles Llurdés).

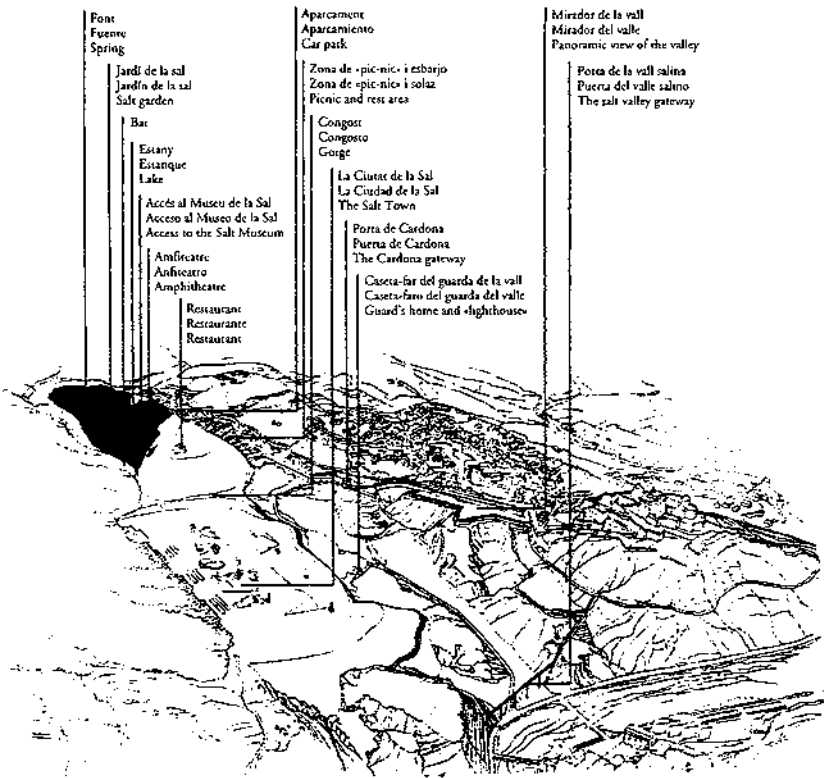

Figura 1. La futura vall salina de Cardona segons el projecte original. Font: Ajuntament de Cardona i Diputació de Barcelona, 1990.

ta als edificis i a l'interior de la mina. De fet, si aquest funcionament parcial és possible en l'actualitat, es deu a una subvenció de 100 milions de pessetes, rebuda de la Comunitat Europea a través del FEDER (Fons Europeu de Desenvolupament Regional). Per contra, organismes públics d'àmbit provincial i autonòmic (la Diputació de Barcelona i la Generalitat) no han participat en el projecte cardoní. És aquesta una mostra del que s'ha dit anteriorment amb relació a la millor idoneïtat de l'escala local (i també supranacional) en la resolució de les desigualtats territorials, per sobre dels referents regional i estatal.

Alguns aspectes que cal considerar al voltant del projecte

Pel que fa a aquest projecte, cal plantejar-se diversos dubtes i qüestions. La primera és sobre les característiques intrínseques de la vall salina. En tractar-se d'una atracció turística basada en el manteniment d'uns trets paisatgístics (per tant, feble des d'un punt de vista del seu equilibri), cal saber que els mateixos

turistes poden ser una font important de deteriorament ambiental, a mesura que s'incrementi el seu volum i les pressions per accedir-hi. Llavors, seria necessari definir un determinat nivell del que s'anomena «capacitat de freqüentació o de càrrega» (en anglès, *carrying capacity*). Aquest concepte defineix el llinar d'activitat turística més enllà del qual es produeix una saturació de l'equipament turístic, una degradació del medi ambient o una disminució en la qualitat de l'experiència turística (Leno, 1993). A la vegada, també convindria preveure mesures en cas que aquesta pressió resultés excessiva pel cas d'estudi: la reestructuració dels camins i les rutes de visita, una millora de la circulació dels visitants (a l'interior dels edificis), un desenvolupament d'atraccions complementàries en el mateix entorn, un control més estricte dels grups de visitants, una política diferencial de preus i, fins a un cert punt, restrictiva, etc. És a dir, que aquesta capacitat de freqüentació hauria de calcular el nombre idoni de visitants que faci rendible l'explotació turística de la vall salina de Cardona, tant des d'un punt de vista econòmic com ambiental.

Una altra de les qüestions que cal plantejar-se és si el fet que Cardona sigui una de les primeres atraccions d'aquest tipus que es vol explotar a l'Estat espanyol (juntament amb el parc miner de Riotinto i el museu de la mineria de El Entrego, a Huelva i Astúries respectivament) pot ser un avantatge o bé jugar en contra. En altres paraules, beneficiar-se d'un mercat potencial des d'una posició inicial, o veure's perjudicat per un desconeixement d'aquest mateix nou mercat turístic.

Per últim, un tercer aspecte al voltant del projecte és considerar els seus probables impactes socials en la comunitat local (sobretot laborals). En cap cas, projectes de característiques similars que s'han endegat en altres indrets (i el Regne Unit n'és una bona mostra) no han estat la panacea que resolgui tots els problemes que experimenten les àrees afectades per una etapa de recessió (laboral, demogràfica, social, econòmica, etc.), i més o menys extrapolables al cas que ens ocupa. És difícil precisar quantitativament el nivell d'aquests impactes, però no així des d'un punt de vista qualitatiu, ja que se'n poden anticipar alguns. Així doncs, es pot preveure que la promoció turística de la vila implicaria una més gran difusió, com també una modificació de la seva imatge més tradicional de cara al públic (força negativa i lligada quasi únicament a la mineria i als seus runams salins), una diversificació de l'economia local que pugui afavorir l'atracció de més inversions industrials (que siguin compatibles amb els objectius de la promoció turística) i una millora de les comunicacions locals. Tot i així, aquesta tasca de diversificació productiva és força difícil dur-la a la pràctica i el resultat d'això és que, de moment, només una nova empresa s'ha instal·lat al polígon industrial construït després del tancament de la mina (es va inaugurar a mitjan 1991), i el 1994 van concloure els treballs de millora de la carretera comarcal C-1410, el seu principal eix de comunicació.

El que s'ha de deixar ben clar però, de bon principi, és que segons aquestes altres experiències estrangeres, el volum de llocs de treball que es crearien amb aquest projecte no assolirà mai el nivell d'ocupació que hi va haver durant l'etapa de l'explotació minera (al voltant de 515 treballadors l'any 1990). Així,

per exemple, en quatre de les més destacades atraccions «turístico-mineres» del Regne Unit (tres del País de Gal·les i una d'Anglaterra), les dades d'ocupació (1993, i agafades conjuntament —a temps complet, parcial i estacional) són les següents: la plantilla de *Llechwedd Slate Caverns* està formada per 80 persones; a *Big Pit Blaenavon* en treballen 48; a *Rhondda Valley*, 11 i, finalment, a *Yorkshire Mining Museum*, 45. Com s'observa, aquestes són unes xifres que estan molt lluny del nombre de treballadors que hi havia a Cardona quan va finalitzar l'explotació minera (i, a més a més, cal tenir en compte que en alguns d'aquests exemples britànics, la força de treball era més elevada que el cas de Cardona). Aquestes reduïdes xifres d'ocupació poden fer pensar que el projecte de Cardona no serà suficient per ajudar la vila a superar la seva actual recessió socio-econòmica, ja que preveuen uns elements que integrarien un sector turístic d'un sol dia, sense implicar un nombre elevat de pernотacions i d'estades per part dels visitants. Per altra banda, no cal pensar només en els llocs de treball directes creats, sinó també en els de tipus indirecte i induït (generats per la cadena de subministradors de béns i per la despesa que fa la pròpia població local arran d'un augment de la seva renda derivada del turisme, respectivament).

Reflexions finals

El món actual que coneixem, hereu de la revolució industrial del segle XVIII, està integrat per una societat amb un model de creixement «d'alta energia» (Ruiz, et al., 1992) i adaptat a un ús excessiu dels recursos, combustibles fòssils i primeres matèries. Alhora, però, no es troba exempta d'experimentar transformacions, tant en les seves pràctiques econòmiques i polítiques, com culturals (Harvey, 1989; Relph, 1991). Des d'una perspectiva academicista, els debats al voltant d'aquesta situació de canvi estan dominats per l'oposició entre el modernisme i el postmodernisme i la relació que estableixen tots dos amb la natura. Així doncs, el lloc que ocupa la natura en aquest modernisme (fordisme) ja fou establert per la diferenciació que van fer alguns dels personatges més il·lustres del coneixement (com ara Descartes, Bacon i Newton) sobre la natura i l'ésser humà. Aquests personatges fonamentaren la separació de l'una respecte a l'altre, i la necessitat que la natura havia de ser explotada i posada al servei del progrés humà. Al llarg dels segles, la construcció social de la natura ha estat dictada per la ciència i la tecnologia, per altra banda, els dipositaris de la «fe» del modernisme en aquest progrés. És tracta, doncs, d'una concepció i una filosofia antropocèntriques.

En canvi, el postmodernisme (un reflex del postfordisme en determinades esferes de la societat) adopta una posició de precaució respecte als límits «naturals» del progrés humà i abandona aquesta fe (no així el paper que juguen la ciència i la tecnologia). Es produeix una ruptura amb el passat i amb l'anterior posició privilegiada que ocupava l'ésser humà sobre la natura i estableix que no hi ha res en aquest món que pugui legitimar aquesta relació de domini. El sentiment que s'hi entreveu és el d'ecocentrisme (Bordessa, 1993). El